

Keuzevrijheid in pensioen

EDITIE 05
M A A R T
2016

*Harry van Dalen
Kène Henkens*

NETSPAR BRIEF

De **Netspar Brief** is bedoeld om onderzoeksresultaten gericht voor het voetlicht te brengen onder een brede kring van pensioenprofessionals, beleidsmakers en wetenschappers. Daarmee worden bouwstenen aangereikt voor een goed geïnformeerd Nederlands pensioendebat. In de Netspar Brief wordt onderzoek op het gebied van pensioen en vergrijzing samengevat en staan analyse en duiding centraal.

Colofon

Auteurs

Harry van Dalen

- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag
- Tilburg University, TISEM en TIAS Business School

Kène Henkens

- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag
- Rijksuniversiteit Groningen, UMCG
- Universiteit van Amsterdam, Departement Sociologie

Ontwerp

B-More, Tilburg

Vormgeving

Bladvulling, Tilburg

Redactie

Netspar

Postbus 90153, 5000 LE Tilburg

info@netspar.nl

De Netspar Brief is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

Samenvatting

In het publieke debat wordt vaak het belang van keuzevrijheid in pensioen-zaken genoemd, maar wat willen werknemers echt? Uit een uniek vormgegeven onderzoek onder werknemers blijkt dat de gewenste keuzevrijheid veel minder groot is dan ruwe peilingen aangeven. Een kleine minderheid van de werknemers hecht aan keuzevrijheid op het terrein van pensioeninleg (15%), voortijdige opname van pensioenvermogen (16%), pensioenfonds (26%), pensioenpakket (14%) en belegging van pensioenvermogen (18%). Werknemers die op de bovengenoemde terreinen keuze willen, zijn te kenmerken als mensen die weinig vertrouwen hebben in het bestuur en beheer van het eigen pensioenfonds, dan wel tonen zij zich minder solidair met andere deelnemers in hun pensioenfonds. De meeste werknemers hebben geen moeite met een stelsel waarin alle pensioenzaken worden uitbesteed aan de pensioenuitvoerder. Ook opteren zij voor een stelsel met keuzevrijheid waarvan niet noodzakelijk gebruikt moet worden gemaakt. In een dergelijk stelsel kunnen bijvoorbeeld standaardkeuzes ontworpen door de pensioenuitvoerder leidend zijn.

Inleiding

Keuzevrijheid. Het is een belangrijk adagium van veel traditioneel opgeleide economen. Introduceer de vrijheid om te kiezen en markten zullen beter hun werking kunnen verrichten. Wie zelf mag kiezen, kan beter zijn wensen verwezenlijken, het houdt aanbieders scherp, zo redeneren zij, en het mooiste van alles: het is voor de economie als geheel ook het beste. Het maken van keuzes en vertrouwen in wederpartijen en instituties zijn nauw met elkaar verbonden. Vertrouwen maakt het mogelijk om verantwoordelijkheden en activiteiten over te dragen aan instellingen die daarin gespecialiseerd zijn; activiteiten die voor deelnemers te complex zijn om tegen redelijke kosten te ondernemen of te doorgronden.

Pensioenuitvoerders (waaronder pensioenfondsen en verzekeraars) moeten nu opereren in een sector die in transitie is en ook te maken heeft met een forse economische tegenwind. In de gouden jaren negentig, waarin beleggingsrendementen alleen maar positief waren, de discussie vooral ging over hoe surplusen verdeeld moesten worden en de vergrijzing nog onschuldig leek, konden zij weinig kwaad doen. In de 21ste eeuw zijn pensioenfondsen en pensioenverzekeraars echter ruw ontwaakt. De levensverwachting vertoonde een onverwacht sterke stijging en de kredietcrisis heeft het pensioenstelsel verder onder zware druk gezet. De daling van de rente tot historisch laag niveau verergert het financieringsprobleem nog meer. Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis moesten pensioenfondsen het korten (afstempelen) van pensioenrechten overwegen en bij veel fondsen is dat inmiddels een feit. Kortom, voor velen werd duidelijk dat het aanvullende pensioenstelsel ook zijn zwakheden kent. Een discussie over de toekomst van het pensioenstelsel was onontkoombaar en naar aanleiding van de nationale pensioendialoog (Ministerie SZW, 2015) zijn vraagtekens geplaatst bij vele uitgangspunten van het aanvullende pensioenstelsel.

Naast het 'shockproof' maken van het pensioenstelsel, wordt ook met de nodige voorzichtigheid bezien of meer keuzevrijheid of maatwerk in het pensioenstelsel het vertrouwen kan versterken. Lever et al. (2015) breken een lans om binnen grenzen meer keuzemogelijkheden in de tweede pijler van het pensioensysteem te incorporeren. De vraag is natuurlijk of deelnemers die stilzwijgende wens ook hebben en of zij met die vrijheid om kunnen gaan. In het publieke debat wordt door sommige partijen keuzevrijheid als een wondermiddel voorgesteld. Het geeft pensioendeelnemers in beginsel meer mogelijkheden om hun pensioen aan te laten sluiten bij de eigen levensloop of eigen levensomstandigheden. En indien keuzevrijheid ook de mogelijkheid biedt aan deelnemers om zich te

onttrekken aan de collectiviteit van een pensioenfonds heeft het een discipline-
rende werking: het houdt het pensioenfonds scherp.

In deze Netspar Brief wordt gezien in welke mate keuzevrijheid in pensioen-
zaken op het niveau van de pensioendeelnemer gewenst is. En hoe sterk is de
tendens om uit collectieve arrangementen te stappen als deze vrijheid geboden
wordt?

Hoe sterk is de wens tot keuzevrijheid?

De maatschappelijke roep om meer keuzevrijheid is de laatste jaren sterk gegroeid en komt ook terug in de hoofdlijnennota over het pensioenstelsel dat het kabinet voor ogen heeft (Ministerie SZW, 2015). In het debat worden twee begrippen vaak gebruikt: maatwerk en keuzevrijheid. Maatwerk is een verantwoordelijkheid van het pensioenfonds c.q. de verzekeraar, of zoals het kabinet dat formuleert: "Bij maatwerk stemt de pensioenuitvoerder bepaalde beslissingen af op de veronderstelde behoeften en kenmerken van groepen deelnemers en pensioengerechtigden." De pensioenuitvoerder is hier de keuzearchitect (waarbij de overheid ook via haar rol als wet- en regelgever de keuzearchitectuur kan bepalen). Bij keuzevrijheid heeft de deelnemer zelf de mogelijkheid om het heft in hand te nemen en zijn pensioen toe te snijden op de persoonlijke leefsituatie dan wel zijn eigen kennis en voorkeuren te laten prevaleren boven de kennis en voorkeuren van de pensioenuitvoerder.

Keuzevrijheid is echter een breed begrip en mensen interpreteren dat begrip ook zo breed dat men niet echt weet wat deelnemers wensen. In aanloop naar de nationale pensioendialoog heeft staatssecretaris Klijnsma het Nederlandse volk geconsulteerd. Op basis van een peiling kon men zich niet aan de indruk onttrekken dat keuzevrijheid in pensioenzaken zeer gewenst is (Veldkamp, 2014). Van de ondervraagde Nederlanders wil zestig procent kiezen met welk risico wordt belegd, 58 procent wil kiezen hoeveel premie maandelijks wordt betaald en 45 procent wil de mogelijkheid hebben om uit de pensioenregeling te stappen en zelf over het pensioengeld te beschikken. De vraag die dit soort hoge percentages oproept, is in welke mate deelnemers echt het heft in eigen handen willen nemen wat de verschillende onderdelen van hun pensioen aangaat.

Keuzevrijheid op de snijtafel

Om de discussie over keuzevrijheid te verdiepen, hebben wij het begrip keuzevrijheid tegen het licht gehouden en gezien wie daar behoefte aan heeft. Een probleem bij het vragen naar keuzevrijheid is dat het begrip vrijheid een sterk positieve connotatie heeft. Wie naar vrijheid vraagt kan derhalve naar verwachting al snel op veel steun rekenen. Vrijheid is een groot goed en moet altijd worden beschermd. De kunst van het vragen is uiteraard om hier waakzaam voor te zijn. In juni 2014 is een serie vragen voorgelegd aan het CentERpanel, een panel dat een afspiegeling is van de Nederlandse bevolking (zie bijlage voor details). Voor dit onderzoek hebben wij uitsluitend gekeken naar respondenten die momenteel pensioen opbouwen bij een pensioenfonds. Om een gebalanceerd oordeel over het belang van keuzevrijheid te krijgen, hebben we ervoor

gekozen om niet alleen te vragen naar de wenselijkheid van keuzevrijheid, maar ook naar het belang van het volledig uitbesteden van keuzes aan een pensioenfonds. De keuzevrijheid is derhalve op een alternatieve wijze gepeild. Daarbij hebben we de volgende aanpak gevolgd. De totale groep van pensioenfondssdeelnemers is op willekeurige wijze opgesplitst in twee groepen. De ene groep deelnemers is uitsluitend gevraagd zijn oordeel uit te spreken of men voor verschillende onderdelen van het pensioencontract *keuzevrijheid* belangrijk vindt of niet. De andere groep werd de alternatieve vraag voorgelegd in hoeverre men het belangrijk vindt dat er pensioenzaken *automatisch geregeld* worden door het pensioenfonds. Beide groepen moesten dus oordelen over in beginsel dezelfde onderdelen van het pensioencontract met het verschil dat men onafhankelijk van elkaar de wenselijkheid van keuzevrijheid dan wel het ontbreken van keuzevrijheid moest beoordelen. De onderdelen van het pensioencontract hadden onder meer betrekking op¹:

- hoeveel van het loon wordt ingelegd voor het pensioen;
- de mogelijkheid om pensioengeld voortijdig voor andere doelen dan pensioen op te nemen;
- de aansluiting bij een pensioenfonds;
- de samenstelling van het pensioenpakket (dus of oudedagspensioen, arbeidsongeschiktheidspensioen of nabestaandenpensioen deel uitmaakt van pakket); en
- het risico waarmee pensioengeld wordt belegd.

Keuzevrijheid of uitbesteden van keuzes?

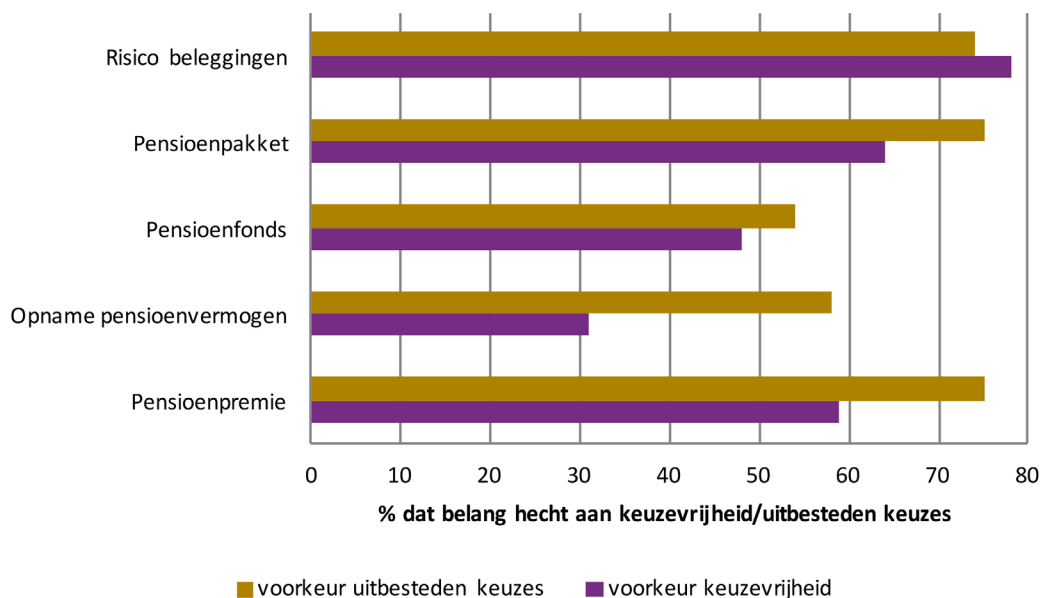
Het verrassende van het bevragen van keuzevrijheid op deze manier is dat men paradoxale uitkomsten verkrijgt. In figuur 1 zijn de percentages voor de twee groepen pensioendeelnemers bij elkaar gebracht: zij die keuzevrijheid (zeer) belangrijk vinden en de groep die het (zeer) belangrijk vindt dat zaken automatisch door het pensioenfonds geregeld worden.

Het wonderlijke is dat als we keuzevrijheid en het uitbesteden van keuzes als elkaars tegenhanger zien, dan zou men verwachten dat indien bijvoorbeeld 78 procent van de ene groep aangeeft keuzevrijheid in beleggen belangrijk te vinden (zoals in figuur 1 staat), dat in de andere groep die de uitbestedingsvraag voorgelegd kreeg op z'n hoogst 22 procent zou aangeven het uitbesteden van keuzes belangrijk te vinden. Maar wat blijkt? Die andere groep geeft in overgro-

¹ Voor een volledig overzicht van de vragen zie Van Dalen en Henkens (2015)

Figuur 1: Belang van keuzevrijheid en het belang van uitbesteden van keuzes in diverse pensioenterreinen

Bron data: NIDI (2014) en SCP (2014)

te meerderheid (74 procent) aan het juist belangrijk te vinden dat het beleggen van pensioengelden automatisch door hun pensioenfondsen wordt bepaald. Over het geheel van de gevraagde pensioendomeinen lijkt de discrepantie tussen de antwoorden in de twee groepen het geringst ten aanzien van het eerder opnemen van opgespaarde pensioengelden.

Wat wil men echt?

Uiteraard vragen dergelijke tegenstrijdige uitkomsten om een antwoord. Een deel van het antwoord ligt volgens ons besloten in de gedachte dat keuzevrijheid twee dimensies kan bezitten. Een valkuil in het debat over keuzevrijheid is om te denken dat keuzevrijheid eendimensionaal is. De gedachte dat vrijheid meer dimensies heeft is niet nieuw. De filosoof Berlin (1961) maakt bijvoorbeeld het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid. Positieve vrijheid is het bezit van de kracht en de middelen om het beste uit jezelf te halen. Negatieve vrijheid refereert naar de afwezigheid van beperkingen die van buitenaf opgelegd worden. Een enigszins overlappende indeling is die van Sen (1988) welke een onderscheid maakt tussen de instrumentele en de intrinsieke waarde van vrijheid. De instrumentele waarde slaat meer op de vrijheid om optimale welvaart te bereiken middels zelf genomen keuzes. Maar vrijheid kan ook een intrinsieke waarde hebben waarbij je niet noodzakelijk die vrijheid hoeft te benutten. In de Westerse wereld heeft men bijvoorbeeld de vrijheid om te emigreren, maar dat betekent nog niet dat men van dat recht gebruik moet maken.

Het lijkt erop dat de vrijheid die in dit onderzoek gevraagd wordt eenzelfde dimensie aansnijdt.

De vervolgvraag is natuurlijk of deze twee soorten van vrijheid ook relevantie hebben voor keuzes in het pensioendomein. Via een eenvoudige methode proberen we te achterhalen wat de deelnemer werkelijk wenst ten aanzien van vrijheid en uitbesteding van keuzes. We hebben een half jaar later dezelfde deelnemers de gespiegelde vraag gesteld zodat we van iedere deelnemer weten wat deze van keuzevrijheid én het uitbesteden van keuzes vindt.² Ergo, de respondenten die we eerst (in juni 2014) de vraag hebben voorgelegd in welke mate zij hechten aan keuzevrijheid inzake verschillende onderdelen van het pensioenstelsel, zijn een half jaar later (december 2014) de vraag voorgelegd in welke mate zij belang hechten aan het uitbesteden van keuzes aan hun pensioenfonds. De omgekeerde volgorde is gevolgd voor de andere groep die in juni 2014 de vraag over het belang van het uitbesteden van keuzes is voorgelegd en die in december 2014 een uitspraak deed over de gewenste keuzevrijheid. Het betreft in dit geval uitsluitend deelnemers jonger dan 65 jaar. De geconstrueerde combinatie zou potentieel een uniek inkijkje kunnen leveren in wat de pensioendeelnemer wil en wat aan die wensen ten grondslag ligt. In wezen, zijn er door het kruisen van deze gegevens een aantal typologieën denkbaar. Het gaat om de volgende vier typen:

- (1) Onverschillige deelnemers: dat zijn de respondenten die op beide meetmomenten zowel keuzevrijheid als het uitbesteden van keuzes onbelangrijk dan wel neutraal waarderen.
- (2) Deelnemers die keuzes graag uitbesteden en geen waarde hechten aan de mogelijkheid daarvan af te wijken: dit zijn de respondenten die consistent zijn door een voorkeur voor uitbesteden van keuzes boven keuzevrijheid uit te spreken.
- (3) Deelnemers die uitbesteden van keuzes én keuzevrijheid waarderen: dit zijn de respondenten die op beide meetmomenten zowel keuzevrijheid als het uitbesteden van keuzes belangrijk vinden.
- (4) Deelnemers die keuzevrijheid waarderen en willen gebruiken: respondenten die consistent zijn door een voorkeur voor keuzevrijheid boven uitbesteden uit te spreken.

² De periode van een half jaar tussen de twee vraagemomenten is lang genoeg zodat respondenten met een frisse blik naar beide vragen kijken. Zouden we in één en dezelfde vragenlijst beide vragen voorleggen dan zou uiteraard van sterke beïnvloeding sprake zijn.

Een alternatieve benaming van deze typen zou men ook kunnen herkennen in de gedragseconomische literatuur. De eerste groep – de onverschilligen – zijn mensen die geen uitgesproken voorkeur hebben en die derhalve waarschijnlijk inert blijven indien om een keuze gevraagd wordt. Daarnaast hebben we van doen met groep (2), een groep die zich veilig voelt bij een paternalistisch regime, waarin men geen keuzes hoeft te maken. Alles wordt van bovenaf geregeld. De houding van groep (3), die zowel keuzevrijheid als uitbesteden van die keuze wenst, zou men kunnen interpreteren zoals Thaler en Sunstein (2008) dat ook doen als libertair paternalistisch: men wil zowel de keuzevrijheid als een hoeder die over de keuzes waakt en die ze als een keuzearchitect via *defaults* of een beperkt keuzepalet in een verantwoorde richting stuurt. De groep (4) die keuzevrijheid wenst valt dan in een libertair-regime. Dit zijn de mensen die hun eigen lot willen bepalen en daar ook de verantwoordelijkheid voor willen dragen.

De meest basale vraag die we met deze gecombineerde data kunnen beantwoorden is: wil men keuzes in pensioenzaken uitbesteden, is er een hang naar een geheel zelf gekozen pensioen, of wil men een middenweg waarin er maatwerk wordt geboden doch als men daar echt grote bezwaren tegen heeft van kan afwijken? Tabel 1 vat op bondige wijze samen welke voorkeuren men kan onderscheiden.

Tabel 1: Voorkeur voor keuzevrijheid dan wel uitbesteden keuzes, werknemers jonger dan 65 jaar

Bron data: NIDI (2014) en SCP (2014)

Pensioendomein:	Ware voorkeur:				Totaal
	Onverschillig*	Uitbesteden keuze	Vrije keuze en uitbesteden keuze	Vrije keuze	
	(1)	(2)	(3)	(4)	
Pensioenpremie	10	31	44	15	100
Opname pensioenvermogen	26	44	14	16	100
Pensioenfonds	20	33	21	26	100
Pensioenpakket	11	26	49	14	100
Risico beleggingen	8	15	60	18	100

N = 652. Voor een volledige beschrijving van de vragen zie bijlage 2. Zie Van Dalen en Henkens (2016) voor nadere analyses.

* De groep die zowel keuzevrijheid als het ontbreken daarvan (*zeer*) *onbelangrijk* vindt is te verwaarlozen. Alleen voor het domein 'opname pensioenvermogen' en 'pensioenfonds' kan men dergelijke respondenten onderscheiden: resp. drie en twee procent. Voor de andere domeinen bedraagt dit percentage nul.

De belangrijkste conclusie is dat de groep 'vrije keuze' – die individuele keuzevrijheid prefereert boven het uitbesteden van keuzes – maar een beperkte groep is voor de vijf onderzochte pensioendomeinen. Het domein waar keuzevrijheid nog relatief het belangrijkste wordt gevonden betreft de keuze van het pensioenfonds: 26 procent van de pensioendeelnemers wil graag het eigen pensioenfonds kiezen en niet afhankelijk zijn van een van bovenaf opgelegde keuze zoals in het heden het geval is. De groep die het uitbesteden van keuzes prefereert boven vrije keuze is over het algemeen beduidend groter. Tot slot is het opvallend dat het percentage onverschillige pensioendeelnemers klein is. Alleen op het terrein van het vervroegd opnemen van pensioenvermogen is die onverschilligheid relatief groot (26 procent). Als verklarende factoren achter deze voorkeuren doet de (zelf gerapporteerde) pensioen kennis van deelnemers er niet veel toe, maar het vertrouwen in het eigen pensioenfonds en de het belang dat men hecht aan solidariteit des te meer: hoe meer men het eigen pensioenfonds vertrouwt en hoe meer men belang hecht aan solidariteit, des te groter de voorkeur voor het uitbesteden van keuzes (zie Van Dalen en Henkens (2016) voor nadere analyses op dit punt).

Kortom, de indruk die we hieraan overhouden is dat de behoefte aan keuzevrijheid onder grote delen van de Nederlandse bevolking (zie bijv. Veldkamp, 2014) met de nodige korrels zout moet worden genomen. Momenteel wordt een aantal (actuarieel faire) keuzemogelijkheden aangeboden, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de ingangsdatum van de pensioenuitkering, hoog-laag constructies of uitruil partner pensioen (zie Dellaert en Ponds, 2014, 2015). De groep die zelf keuzes maakt is op veel terreinen klein, met uitzondering van de mogelijkheid om de pensioendatum te kiezen.

Wat als deelnemers keuzevrijheid krijgen?

Een logische vervolgvraag is of keuzevrijheid wel een gewenste situatie is als men bedenkt dat in de praktijk keuzes kunnen afwijken van zelfgeformuleerde langetermijn behoeftes. Daarnaast moet men het gevaar niet veronachtzamen dat wanneer keuzevrijheid in de opbouwfase (bijv. inleg pensioen, vervroegde opname pensioenvermogen, etc.) binnen collectieve pensioenregelingen wordt geïntroduceerd, de basis onder het collectief wegvalt. Als dit gevaar reëel wordt ligt een overstap naar een individuele regeling voor de hand (Dellaert en Ponds, 2015).

De economisch-psychologische literatuur levert een berg aan bevindingen op dat de nodige terughoudendheid betracht moet worden om op het terrein van pensioen volledige keuzevrijheid te bieden (Bernartzi et al. 2011; Bodie en Prast, 2012; Thaler en Sunstein, 2008). Mensen willen dan wellicht pensioen opbouwen maar door beperkte zelfbeheersing besteden zij hun inkomen aan andere zaken, of door uitgestelgedrag bouwen zij niet of te laat pensioen op. Maar een onvoldoende pensioenopbouw kan ook terug te voeren zijn op de beperkte financieel-economische kennis. Mensen kunnen niet inschatten welk bedrag zij moeten sparen om een goed pensioen op te bouwen. Of zij nemen onverstandige investeringsbeslissingen omdat zij geen goede inschatting maken van de verhouding tussen rendement en risico in hun vermogensbeheer.

Om het inzicht in 'gewenste' keuzevrijheid nog wat te verdiepen hebben wij de pensioendeelnemers (van 65 jaar en jonger) de keuze voorgelegd om hun pensioenfondsen te verlaten en over te stappen naar een ander pensioenfonds dan wel hun geld over te hevelen naar een bank of een verzekeraar (zie verder Van Dalen en Henkens 2015). Gesteld voor de keuze besluit ongeveer één op de vier deelnemers dit te doen (hetgeen goed overeenkomt met de 26% van de werknemers die pensioenfondsenkeuze wil in tabel 1). Het stappen uit het pensioenfonds hangt vooral samen met een gebrek aan vertrouwen in het eigen pensioenfonds en niet zozeer met vertrouwen in alternatieve aanbieders. De geboden keuzevrijheid maakt het de deelnemers mogelijk om eventuele onvrede om te zetten in een afstraffing van hun huidige pensioenfonds. Dat men hiervoor terecht komt bij een uitvoerder waar men zelf twijfels bij heeft wordt zichtbaar op de koop toe genomen. Het beeld dat pensioendeelnemers over het algemeen hebben van verzekeraars en banken is dat dit partijen zijn die vooral hun eigen belang dienen en niet dat van hun klanten (Van Dalen en Henkens, 2015).

Conclusies

Deze policy brief brengt drie hoofdzaken aan het licht:

- Het bevragen van keuzevrijheid is een fragiele kwestie en de gewenste keuzevrijheid op het terrein van pensioenen dient met de nodige terughoudendheid te worden geïnterpreteerd. Ons onderzoek laat zien dat mensen zowel keuzevrijheid als het uitbesteden van keuzes aan hun pensioenfonds belangrijk vinden.
- Het percentage mensen dat keuzevrijheid in pensioenzaken waardeert en wil gebruiken – zij die keuzevrijheid belangrijk vinden en uitbesteden van keuzes aan het pensioenfonds niet – is bij nadere bestudering klein.
- De meeste mensen hechten belang aan het uitbesteden van alle keuzes aan hun pensioenfonds dan wel aan een gemengd model waarin naast een belangrijke rol voor het pensioenfonds ook enige keuzevrijheid mogelijk is.

Deze bevindingen zijn niet van enig belang ontbloot omdat het inzicht biedt hoe divers de voorkeur is voor keuzevrijheid. Een one-size-fits-all benadering voor een pensioenmodel lijkt dan ook niet de meest voor de hand liggende keuze. Het bieden van veel keuzevrijheid kan in de praktijk leiden tot ofwel uitstel van keuzes, dan wel overmoed. De gedragseconomische literatuur staat bol van voorbeelden die illustreren dat keuzevrijheid niet voor iedereen een zegen is. Het is allerminst zeker dat een grote mate van keuzevrijheid het vertrouwen in de pensioensector zal doen groeien. Via hints, duwtjes of 'nudges' kan men als overheid of collectieve instantie het keuzeproces stimuleren ten bate van de burger. Echter het geheel vrijlaten van die pensioenkeuzes gaat in tegen de wens van veel pensioendeelnemers en is vragen om moeilijkheden.

Referenties

- Benartzi, S., S. Previtro, en R.H. Thaler, 2011, Annuity Puzzles, *Journal of Economic Perspectives*, 25 (4), pp. 143-165.
- Berlin, I., 1961, *Two concepts of liberty*. Oxford: Clarendon Press.
- Bodie, Z., en H. Prast, 2012, Rational pensions for irrational people: behavioral science lessons for the Netherlands, in: A.L. Bovenberg, C. van Ewijk en E. Westerhout (red.) *The Future of Multi-Pillar Pensions*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 299-329.
- Dalen, H.P. van, en K. Henkens, 2015, De dubbelhartige pensioendeelnemer – Over vertrouwen, keuzevrijheid en keuzes in pensioenopbouw, NEA Paper no. 58, Netspar, Tilburg.
- Dalen, H.P. van, en K. Henkens, 2016, Willen we ons pensioen nog wel samen doen?, NEA Paper, Netspar, Tilburg.
- Dellaert, B., en E. Ponds, 2014, Pensioen op maat: heterogeniteit en individuele keuzevrijheid in pensioenen, in in A.L. Bovenberg, C. van Ewijk, en Th. Nijman (red.), *Toekomst voor aanvullende pensioenen*, Preadviezen voor de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Joh. Enschedé, Amsterdam, pp 45-71.
- Dellaert, B., en E. Ponds, 2015, Pensioen op maat binnen een risicodelend collectief, ESB, blz. 17-23.
- Hoff, S., 2015, *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen*, SCP, Den Haag.
- Lever, M., E. Ponds, R. Cox en M. Garcia Huitron, 2015, Internationale vergelijking van kapitaalgedekte pensioenstelsels, Netspar brief, editie 3. Tilburg.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2015, *Hoofdpijnen van een toekomstbestendig pensioenstelsel*, Kamerbrief van 6 juli 2015, Tweede Kamer der Staten Generaal, Den Haag.
- Sen, A., 1988, Freedom of choice: concept and content. *European Economic Review*, 32(2), 269-294.
- Thaler, R.H. en C.R. Sunstein. 2008. *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*: Yale University Press.
- Veldkamp, 2014, *Issuemonitor Pensioenen 2014*, Veldkamp, Amsterdam.

Bijlage 1:

Verantwoording data

In dit rapport zijn drie databronnen gebruikt die voor de volledigheid op deze plaats de dataverzameling wordt beschreven. Het betreft uitsluitend data verzameld door Centerdata van de Universiteit van Tilburg en het gaat om drie verschillende steekproeven die we benoemen naar het moment van data verzamelen:

- Juni 2014. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van het NIDI voor het Netspar-project 'Pensioenvertrouwen'. Het veldwerk is verricht tussen 30 mei tot en met 10 juni 2015. De vragenlijst is voorgelegd aan 3035 panelleden van 16 jaar en ouder. Het responsepercentage was 70,7% (= 2145 respondenten, waarvan 42 een incomplete vragenlijst hebben ingevuld).
- December 2014. Dit betreft onderzoek dat op initiatief van het SCP is uitgevoerd, waarbij het NIDI heeft meegedacht bij een deel van de vragenlijst. Deze data zijn in eerste instantie volledig gebruikt ten behoeve van het SCP rapport (Hoff, 2015). Het veldwerk is verricht tussen 21 november en 2 december 2014. De vragenlijst is voorgelegd aan 1472 panelleden van 16 jaar en ouder, die betaald werk verrichtten. Het responsepercentage was 70,4% (= 1036 respondenten).
- Augustus 2015. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van het NIDI voor het Netspar-project 'Solidariteit en keuzevrijheid in aanvullende pensioenen'. Het veldwerk is verricht tussen 24 juli en 4 augustus 2015. De vragenlijst is voorgelegd aan 2737 panelleden van 20 jaar en ouder. Het responsepercentage was 70,7% (= 1934 respondenten, waarvan 39 een incomplete vragenlijst hebben ingevuld).

Dit is een uitgave van:
Netspar
Postbus 90153
5000 LE Tilburg
Telefoon 013 466 2109
E-mail info@netspar.nl
www.netspar.nl

Maart 2016